

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΘΗΤΕΙΑ

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΜΗΝΑΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ

Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΘΗΝΑ 2002

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΑ «ΑΚΛΗΡΗΜΑΤΑ» :
Οι σημασίες του όρου (3ος - 1ος αιώνας π.Χ.)
και σκέψεις με αφορμή το χωρίο 1, 25 του
Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι πόλεων έργου
του Ηρακλείδη του Κριτικού.

Στη λαογραφική επιστήμη ο όρος *ακληρήματα*¹ είναι γνωστός από το *Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι πόλεων*, ταξιδιωτικό έργο του Ηρακλείδη του Κριτικού, το οποίο εξέδωσε το 1951 στη Βιέννη ο καθηγητής Fr. Pfister², με εισαγωγή και εκτενή υπομνηματισμό. Μέχρι το 1934 αποδιδόταν στον μαθητή του Αριστοτέλη και «πολιτισμιολόγο» Δικαίαρχο τον Μεσσήνιο³ (από τη Σι-

1. Βλ. σχετικά Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides*. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar mit einer Übersicht über die Geschichte der griechischen Volkskunde. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch - historisch Klasse, Sitzungsberichte, 227. Abhandlung, Wien 1951, 179 κ.ε. — Γ. Μέγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήναι 1967, 21-23. — Γ. Σπυριδάκης, *Ελληνική Λαογραφία: Λαϊκός πολιτισμός των νεωτέρων Ελλήνων*, τεύχος Α': *Εισαγωγή-Φυσικός βίος*. Εν Αθήναις 1972, 78-79. — Δ. Οικονομίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Λαογραφίας», *Λαογραφία* 35 (1990) 36-37. — Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα 1985¹, 136-137. — Στ. Ήμελλος, *Ιστορικά και μεθοδολογικά της Ελληνικής Λαογραφίας*, τεύχος Α': *Από την προδρομική φάση μέχρι την επιστημονική αυτοτέλεια*. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1995, 40-41. — Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Ο Πανταξής Κοντομίχης και η προσφορά του στον λαϊκό πολιτισμό της Λευκάδας», στο *Τιμητικό Αφιέρωμα στον Πανταξή Κοντομίχη. Πενήντα χρόνια πνευματικής δημιουργίας*. Μουσικοφιλολογικός Όμιλος Λευκάδας «Ορφέας», Αθήνα 1997, 15-17. — Μ. Σέργης, *Εφημερίδες και Λαογραφία. Η ταυτότητα μιας Ναξιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της Ιστορίας και της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}*. Αθήνα 2000, 381, όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία.

2. Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides*..., ό.π.

3. Βλ. π.χ. την έκδοση του 1819. *Δικαίάρχου του Μεσσηνίου Αναγραφή και Βίος Ελλάδος* (...). Haec omnia cura ac studio G. Manzi Bibliothecae Barbrinae praefecti in lumen diemque proferuntur. Romae MDCCCXIX.

κελική Μεσσήνη)⁴. Κατά τον E. Fabricius το (κολοβό όπως έχει παραδοθεί) έργο γράφτηκε στα μέσα του 3^{ου} π.Χ. αιώνα (ανάμεσα στα έτη 260-247), κατ' άλλους λίγο αργότερα⁵.

Έκτοτε, για τους λαογράφους ο όρος δηλώνει τους αμοιβαίους επιτιμητικούς αλληλοχαρακτηρισμούς (μεταξύ των χωριών, πόλεων ή ευρύτερων γεωγραφικών διαμερισμάτων), τους μεταξύ τους αλληλοσατιρισμούς, τα περιαιγίματα, τα αλληλοπειράγματα, τα «μονιμώτερα σκώμματα» του Στίλπωνος Κυριακίδη, όσα δηλ. «αι ευρύτεραι ή στενότεραι κοινωνικά ομάδες, φυλαί, χωρία, πόλεις, έθνη απευθύνουν προς άλλας κοινωνίας, προς τας οποίας έρχονται εις επικοινωνίαν και μάλιστα τας γειτονικάς»⁶. Η δική μας συμβολή στο συγκεκριμένο φιλολογικο-λαογραφικό ζήτημα είναι η σημασιολογική διευκρίνιση του όρου, η παρουσίαση όλων των πιθανών σημασιολογικών του αποχρώσεων, με παράθεση των σχετικών αρχαιοελληνικών παραθεμάτων.

Η έρευνά μας περιορίζεται αποκλειστικά στα αρχαιοελληνικά ακληρήματα, στον όρο δηλ. όπως αυτός συναντάται στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, του οποίου τα καταληκτικά όρια, κατά τη δική μας άποψη, τοποθετούνται περίπου στο τέλος των Ελληνιστικών χρόνων (3^{ος} αι. μ.Χ.). Επειδή όμως ο όρος αναφέρεται στις πηγές από τον 3^ο μέχρι και τον 1^ο προχριστιανικό αιώνα, και μόνον αυτήν την ιστορική περίοδο, γι' αυτό, όπως και από τον τίτλο της εργασίας φαίνεται, περιοριζόμαστε αναγκαστικά σ' αυτήν. Οι τρεις πρώτοι μεταχριστιανικοί αιώνες δεν μάς παρέχουν ουδεμία σχετική μαρτυρία, αλλά ούτε και οι «κλασικοί» χρόνοι⁷.

4. Βλ. ενδεικτικά Στ. Ήμελλος, *Ιστορικά και μεθοδολογικά της Ελληνικής Λαογραφίας...*, ό.π., 40. — Στίλπ. Κυριακίδης, λήμμα ΕΛΛΑΣ, ενότητα «Η Λαογραφία παρά τους αρχαίους», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, 514-515. — Δ. Οικονομίδης, «Συμβολή...», ό.π., 36 - κ.ά.

5. Πρβλ. F. Boll, «Todsünden», *Archiv für Religionswissenschaft*, 13 (1910), 632.

6. Στ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α'.* Μνημεία του λόγου. Εν Αθήναις 1965², 216-217.

7. Θα πρέπει να φθάσουμε πλέον στον 10^ο αι. μ.Χ. για να συναντήσουμε ξανά τον όρο, με τη σημασία των συμφορών, των τιμωριών, αν φυσικά οι μαρτυρίες των λεξικών είναι ορθές. Τον αιώνα αυτόν σημαντική είναι η μαρτυρία από τα υπομνήματα στις *Πράξεις των Αποστόλων* του Οικουμενίου, επισκόπου της (Θεσσαλικής) Τρίκκης, γνωστού για τα εξηγητικά του κείμενα στις *Πράξεις των Αποστόλων* και στις *Επιστολές του Παύλου*. Κατ' αυτόν η ιστορία του Αβραάμ «... ήτις άπασα τὸ προσκαρτερικὸς ἐπὶ ταῖς τῶν ἐπαγγελιῶν ἐκβάσει τοῦ Πατριάρχου διεξιούσα, τὸν Ἀβραάμ μὲν καὶ τοὺς κατ' αὐτόν, τοὺς περὶ τὰς θείας ἐπαγγελίας καρτερικοὺς, αἰδιμόνους ἀποφαίνειν, τοὺς ὀλιγώρους δέ, ὁμοίους τῶν παρόντων τηλικαῦτα ἀκροατῶν, οἱ καὶ αὐτοὶ τῶν ἐκείνους ἀκληρημάτων ἀνυπερθέτως τεύξονται...» (Οικουμενίος, ἐπίσκοπος Τρίκκης, *Ἐξηγήσεις παλαιαὶ ... ἐκ διαφόρων τῶν Ἀγίων Πατέρων ὑπομνημάτων...*, Veronae, apud Stephanum et fratres Sabios,

Ανήκει λοιπόν ο όρος, μετά τα όσα αναφέρθηκαν ήδη, στην υπό διαμόρφωση *Ελληνιστική Κοινή*. Πράγματι, αυτή την περίοδο, ανάμεσα στις άλλες αλλαγές που εμφανίζονται στην «κλασική» γλώσσα, πρωτοπαρουσιάζονται κάποιες παραγωγικές καταλήξεις, οι οποίες εμπλουτίζουν το λεξιλογικό και παραγωγικό μέρος της *Κοινής*. Μια απ' αυτές είναι η κατάληξη -**μα** (άλλες : - **σις**, - **σία**, - **μος**), οι οποίες παράγουν αφηρημένα ουσιαστικά (όπως αυτό του θέματός μας)⁸. Η «κατάθεση» του λεξικού του *Δημητράκου* (λέξη *μεταγενέστερη*, βλ. παρακάτω) ενισχύει περισσότερο τη θέση μας.

Στην εργασία μας διατυπώνουμε επίσης κριτικές παρατηρήσεις στο γνωστό σχετικό χωρίο του Ηρακλείδη (βιβλίο 1, 25), όπου δηλ. συναντούμε τη «λαογραφικότερη» σημασία του όρου, και τέλος, σε γενικές γραμμές, προσπαθούμε εμβόλιμα να ερμηνεύσουμε τη λαϊκή συμπεριφορά των αρχαιοελλήνων προς γείτονες (και μη) μέσα από το πρίσμα των εννοιών της *τοπικότητας/ενοτοπιότητας/συλλογικής ταυτότητας* και της έννοιας του Άλλου, παρακάμπτοντας άλλες, πολύ γνωστές, ιστορικές και οικονομικές κυρίως παραμέτρους, ως πρωτογενείς και καθοριστικούς παράγοντες των αναπόφευκτων μεταξύ των πόλεων-κρατών ανταγωνισμών και συγκρούσεων.

Καθοριστική για την εργασία μας ήταν η αρωγή των γνωστών έγκυρων λεξικών. Ιδιαίτερη ήταν η συμβολή της Σούδας⁹ («*ἀκκληρήματα: συμφοραῖς, δυστυχίαις. διὰ τοῦτο δοκεῖ μοι μάλιστα περιπεσεῖν τοῖς ἀκκληρήμασι, διὰ τὸ πάντων βούλεσθαι στοχάζεσθαι καὶ μερίζεσθαι εἰς διάφορα*»)¹⁰, αλλά κυρίως του *Θησαυρού της Ελληνικής Γλώσσας*, του *Thesaurus Graecae Linguae* του Ερρ. Στεφάνου, που παραπέμπει με πολλές ιστορικές πηγές¹¹. Το λεξικό του Sophocles¹² αρκείται να παραθέσει τη σημασία του [*«ἀκκληρημα, -*

1532, κεφάλαιο η', σελ. 38 της έκδοσης). Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι το λεξικό του Lampe (*A Patristic Greek Lexicon*, edited by G. W. H. Lampe, Oxford at the Clarendon Press, 1961), με υλικό κυρίως πατερικών κειμένων, δεν αναφέρει διόλου το λήμμα *ἀκκληρημα*. Όσο για το ζήτημα της υπάρξεως δύο επισκόπων με το ίδιο όνομα (Οικουμενιοί), ενός του 6^{ου} αι. και ενός άλλου του 10^{ου}, βλ. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9 (1966), στήλες 876-878. Σ' αυτές ανατρέπεται η θεωρία του Γ. Π. Παπαγεωργίου-Εράλδου, *Ο άγιος Οικουμενίος...*, Έκδοσις Ι. Λιβέρης - Μ. Κασίμης, Αθήναι 1949, σύμφωνα με την οποία ο επίσκοπος έζησε τον 4^ο μ.Χ. αι.

8. Πρβλ. ενδεικτικά R. Browning, *Η Ελληνική Γλώσσα, Μεσαιωνική και Νέα*. Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα. Αθήνα 1985, 65.

9. *Suidae Lexicon*. Ex recognitione Imm. Bekkeri. Berolini 1854, σελ. 53.

10. Βλ. και στην έκδοση του 1853, σελ. 164-165.

11. *Thesaurus Graecae Linguae*, ab H. Stephano constructus. Parisiis 1831, στήλη 1214.

12. *Greek Lexicon of Roman and Byzantine Period (from B. C. 146 to A. D. 1100)*, Boston, Little Brown, and Company 1870). Βλ. σελ. 105 για το λήμμα.

ατος, το (ακλήρεω) mishap, misfortune, δυστυχία, συμφορά ...»], όπως και το H. Liddell – R. Scott-Jones¹³ («ακλήρημα, ατος, το, απώλεια, ατύχημα...»). Αντιθέτως, η συμβολή των άλλων λεξικών ήταν μηδαμινή, αφού *Η Κιβωτός της Ελληνικής Γλώσσης*...¹⁴ αντιγράφει ουσιαστικά τη Σούδα, τα δε των Σομαβέρα, Meursi (Glossarium Greco-Barbarum, Lugduni Batavorum, 1614), *Ηουχίου*, είτε ελάχιστα (και γνωστά σε μάς) καταχωρούν, είτε δεν αναφέρουν καθόλου το λήμμα. Από τα νεότερα Ελληνικά λεξικά, αυτό του Δημητράκου¹⁵ αναφέρει: ακλήρημα, -ατος (το) **μτγν.** δυστυχία, συμφορά, δυσπραγία, δημ.(οτική) κακοκατάντημα, του δε Σταματάκου¹⁶ αρχείται στην ένδειξη: ακλήρημα, -ατος, το : απώλεια, ατύχημα.

Κατά την παράθεση των σχετικών χωρίων ακολουθήσαμε αντίστροφη πορεία, από τον 1^ο π.Χ. αι. προς τον 3^ο, για καθαρά μεθοδολογικούς λόγους, επειδή δηλ. κρίναμε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο διατάσσεται καλύτερα η ύλη μας και αναπτύσσεται εποικοδομητικότερα η πορεία της σκέψης μας.

Βασική μας πηγή για τον **πρώτο (1^ο) π.Χ. αιώνα** αποτέλεσε ο **Διόδωρος ο Σικελιώτης** (90 - 20 π.Χ.) και τα *Σωζόμενα* από την *Ιστορικήν Βιβλιοθήκην* του. Τα σχετικά εδάφια, αυτολεξεί, με εντεταγμένο τον υπό διερεύνηση όρο στο κειμενικό του περιβάλλον, για την εξαγωγή ασφαλέστερων αποτελεσμάτων ως προς τη σημασία του, είναι:

Ι. Το πρώτο απόσπασμα αναφέρεται στην κατάκτηση των Θηβών από τους Μακεδόνες του Μ. Αλεξάνδρου και τον εξανδραποδισμό των κατοίκων που ακολούθησε. Αξιοπρόσεκτη εδώ είναι και η αναφορά στα υποκείμενα των δυστυχιών, τους «*ἀκκληροῦντες*», τους «*ἡτυχηκότες*» Θηβαίους: «... πολλοῦ δὲ φόνου γενομένου καὶ τῆς πόλεως κατὰ πάντα τρόπον νεκρῶν πληρουμένης, οὐκ ἦν ὅστις ἰδὼν οὐκ ἂν ἠλέησε τὰς τύχας τῶν *ἀκκληροῦντων*. Καὶ γὰρ τῶν Ἑλλήνων Θεσπιεῖς καὶ Πλαταιεῖς, ἔτι δὲ Ὀρχομένιοι καὶ τινες ἄλλοι τῶν ἀλλοτρίως διακειμένων πρὸς τοὺς Θηβαίους, συστρατευόμενοι τῷ βασιλεῖ συνεισέπεσον εἰς τὴν πόλιν, καὶ τὴν ἰδίαν ἐχθραν ἐν τοῖς τῶν ἡτυχηκόντων *ἀκκληρήμασιν* ἐναπεδείκνυντο. Διὸ καὶ πάθη πολλὰ καὶ δεινὰ κατὰ τὴν πόλιν ὁρᾶν ἦν γινόμενα. Ἑλληνες γὰρ ὑφ' Ἑλλήνων ἀνηλεῶς ἀνηροῦντο (...)»¹⁷.

13. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, μεταφρασθέν εκ της Αγγλικῆς εις την Ελληνικήν υπό Ε. Π. Μόσχου..., εκδοτικός Οίκος «Ι. Σιδέρης», τ. Α', σελ. 87.

14. Τόμος Α', εν έτει αωιθ', εν Κωνσταντινουπόλει, σελ. 104.

15. *Μέγα λεξικόν όλης της Ελληνικής γλώσσης (Δημοτική, Καθαρεύουσα, Μεσαιωνική, Μεταγενεστέρα, Αρχαία)*. Εκδοτικός Οργανισμός Ελληνική Παιδεία, τ. Α', Αθήναι (1964), σελ. 160.

16. Ιω. Σταματάκος, *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, τ. Α' (1949), σελ. 50.

17. Διοδώρου Σικελιώτου, *Βιβλιοθήκης Ιστορικής τα Σωζόμενα*. Libri qui supersunt. Interprete L. Rhodomano, ad fidem Mss recensuit P. Wesselingius..., t. II, Amstelodani MDCCXLVI (1746), p. 170.

II. Στο δεύτερο απόσπασμα καταγράφονται οι κακουχίες του Μακεδόνα βασιλιά Περσέα και ολόκληρης της οικογένειάς του μετά την ήττα του από τους Ρωμαίους. Το κατόντημά τους ήταν τέτοιο «... ὥστε καὶ παρὰ τῶν ἐσχάτων καὶ τακτὰ σιτουμένων ἐπικουρίας δεηθῆναι. Συμπαθεῖς δὲ οὗτοι γε-νόμενοι διὰ τὸ μέγεθος τῶν ἀκληρημάτων, ὧν μετελάμβανον, φιλανθρωπῶς τούτων ἐκείνῳ μετεδίδοσαν δακρύοντες (...)»¹⁸.

III. Στο τρίτο απόσπασμα ο ιστορικός αναφέρεται στον Ρωμαίο Κόιντο Σκαιβόλα και στο αναμορφωτικό έργο που επιτέλεσε στη Μ. Ασία ως ανθύπατος (94 π. Χ.), εξυγιαίνοντας την επαρχία από την ανομία και τις καταχρήσεις των δημοσίων προσώπων: «... εἶτα λιτότητι καὶ ἀφελείᾳ χρώμενος καὶ ἀκεραίῳ τῇ δικαιοσύνῃ, τὴν ἐπαρχίαν ἀνέλαβεν ἐκ τῶν προγεγονότων ἀκληρημάτων. Οἱ γὰρ προγεγονότες κατὰ τὴν Ἀσίαν, δημοσιῶνας κοινωνοὺς ἐσχηκότες, τοὺς ἐν τῇ Ρώμῃ τὰς δημοσίας κρίσεις καταδικάζοντας, ἀνομημάτων ἐπεπληρώκεσαν τὴν ἐπαρχίαν»¹⁹.

IV. Στο τέταρτο απόσπασμα ο δήμαρχος της Ρώμης Σατουρνίνος κατηγορείται από τους Συγκλητικούς για ανάρμοστη συμπεριφορά προς την πρεσβεία του Μιθριδάτη, επειδή είχε υποψιασθεί τον «αφανή» στόχο της παρουσίας της στη Ρώμη, τη δωροδοκία της Συγκλήτου: «... ὁ δὲ Σατουρνίνος θανάτου κατηγορούμενος ὑπὸ τῶν συγκλητικῶν (...), εἰς τοὺς μεγίστους ἐνέπεσε φόβους τε καὶ κινδύνους. Καὶ διὰ τὸ μέγεθος τῶν ὑποκειμένων ἀγώνων, πτήξας κατέφυγεν ἐπὶ τὸν κοινὸν τῶν ἀκληρουόντων ἔλεον· καὶ τὴν ἐσθῆτα τὴν πολυτελῆ κατέθετο, πιναρὰν δὲ μεταμφιεσάμενος καὶ κοινὴν, καὶ πώγωνα τρέφων, περιεῖε εἰς τοὺς κατὰ τὴν πόλιν ὄχλους. Καὶ τοῖς μὲν πρὸς τὰ γόνατα πίπτων, τοῖς δὲ ταῖς χερσὶν ἐπιφυόμενος ἔδειτο, καὶ μετὰ δακρύων καθικέτευε βοηθῆσαι τοῖς ἀκληρήμασι»²⁰.

V. Στο πέμπτο απόσπασμα μνημονεύεται ότι ο Ασδρούβας, ο γαμπρός του στρατηγού Αμίλκα, «... μαθὼν τοῦ κηδεστοῦ τὸ ἀκλήρημα, ταχέως ἀναζεύξας, πρὸς τὴν Λευκὴν Ἀκραν ἦλθεν...»²¹.

VI. Στο τελευταίο, περιγράφονται τα αποτελέσματα της αποτροπαιχτής συμπεριφοράς των Αθηναίων προς τους συμμάχους τους (Μηλίους, Σκιωναίους, Τορωναίους, κ.ά.), την οποία (προς έμφραση) συγκρίνει ο ιστορικός με αυτή των βαρβάρων Σκυθών: «οὐ Σκύθαι τοῦτ' ἔπραξαν, ἀλλ' ὁ προσποιούμενος φιλανθρωπία διαφέρειν δῆμος [τῶν Αθηναίων] ψηφίσματι τὰς

18. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης Ιστορικής τα Σωζόμενα..., ό.π., σ. 516.

19. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης Ιστορικής τα Σωζόμενα..., ό.π., σ. 610.

20. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης Ιστορικής τα Σωζόμενα..., ό.π., σ. 631. Ο Σατουρνίνος τελικά, αφού «... πολλὰι μυριάδες ἐπέδραμον ἐπὶ τὸ κριτήριον (...) παραδόξως ἀπελύθη· καὶ συνεγὼν ἔχον τὸν δῆμον, πάλιν ἀνεγρήθη δήμαρχος».

21. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης Ιστορικής τα Σωζόμενα..., ό.π., σ. 511.

πόλεις ἄρδην ἀνήρηκεν»²². Για τους Αθηναίους «... οὐκ ἔστιν οὖν (...) δίκαιος ἀποκείμενος ἔλεος· αὐτοὶ γὰρ αὐτὸν ἐπὶ τῶν ἰδίων ἀκλήρημάτων ἀνηρήκασιν. Ποῦ γὰρ ἄξιον τούτοις καταφυγεῖν; πρὸς θεοὺς, ὧν τὰς πατρίους τιμὰς ἀφελέσθαι προείλοντο; πρὸς ἀνθρώπους, οὓς δουλευσόμενοι παρεγένοντο; (...).

Πηγή μας για τον 2^ο π.Χ. αἰ. είναι ο Κνίδιος ιστορικός και γεωγράφος **Αγαθαρχίδης**. Στο γνωστότερό του έργο, το *Περὶ τῆς Ἑρυθρᾶς Θαλάσσης*, αναφέρει τουλάχιστον μία φορά τη λέξη, και αποβαίνει έτσι η αποκλειστική πηγή μας για τον συγκεκριμένο αἰώνα. Περιγράφοντας την Αίγυπτο αναφέρεται στους καταδικασμένους για κακουργήματα, αλλά και στους αιχμαλώτους πολέμου, τους οποίους οι Αιγύπτιοι ἄρχοντες, προς τιμωρία, ρίχνουν ως εργάτες στα μεταλλεία χρυσού: «Ὅτι οὓς ἔσχατον (φασί) κατέχει ἀκλήρημα, τούτους ἡ τυραννὶς εἰς τὴν τῶν χρυσορυχίων ἀπάγει πικροτάτην δουλείαν, τοὺς μὲν ἅμα γυναιξὶ καὶ παισὶ ταλαιπωρουμένους, τοὺς δὲ καὶ χωρὶς τῶν εἰρημένων...»²³.

Μαρτυρίες του ὅρου τον 3^ο αἰ. π.Χ. μας παρέχουν ο κυνικός φιλόσοφος **Τέλης**²⁴ και ο προαναφερθείς «περιηγητής» **Ηρακλείδης ο Κριτικός**, στον οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω.

Στο *Περὶ φυγῆς* πόνημά του ο Μεγαρέας φιλόσοφος²⁵ ασχολείται με το θέμα της εξορίας, και δίνει ενδιαμέσως ενδιαφέρουσες απόψεις περί πατρικής και ξένης γης, περί εξουσίας και ιδιωτικής ζωής, κ.ά. σχετικά. Δίνοντας δείγματα του κοσμοπολιτισμού του, κύριου χαρακτηριστικού της Στωικής και της Κυνικής φιλοσοφίας, γράφει μεταξύ των άλλων, μερικές φορές και εν είδει (υποθετικού) διαλόγου, ὅπως φαίνεται στο δεύτερο απόσπασμά του:

Ι. «... οὕτω καὶ δεῦρο ἄβατον ἡγησάμενος τὴν ἰδίαν [πατρίδα] μεταβάς ἄλλοῦ κατοικῶ, δύναμαι δὲ μεταβάς ὥσπερ ἐξ ἐτέρας νεῶς εἰς ἐτέραν ὁμοίως εὐπλοεῖν, οὕτως ἐξ ἐτέρας πόλεως εἰς ἐτέραν ὁμοίως εὐδαιμονεῖν. Οὐκ οὖν ἀκλήρημά τι καὶ ὄνειδος ἐμὸν, εἰ μὴ μετὰ πονηρῶν οἰκῶ. Ἡ ἐμὸν ὄνειδος, ἀλλ' οὐ τῶν ἐμὲ ἐκβαλόντων ἐπιεικὴ καὶ δίκαιον ὄντα; (...)»²⁶.

22. Διοδώρου Σικελιώτου, *Βιβλιοθήκης Ιστορικής τα Σωζόμενα...*, τ. Ι, σ. 565.

23. *Geographi Graeci Minores*. Editore A. F. Didot, MDCCCLV, vol. primum, Parisiis. Ἀγαθαρχίδης, *Περὶ τῆς Ἑρυθρᾶς Θαλάσσης* Ἐκλογαί, 24, σελ. 124 (ολόκληρο το κείμενο του γεωγράφου στις σελ. 11-194).

24. Βιβλιογραφία γι' αὐτόν βλ. ενδεικτικά Τσέλλερ - Νεστλέ, *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας*. Μετάφραση Χ. Θεοδωρίδη. Βιβλιοπωλείον της Εστίας. Αθήνα 1980, 293. — N. Müller, *De Teletis elocutione*. Φράμπουργκ 1891.

25. Για τους Κυνικούς βλ. Τσέλλερ - Νεστλέ, *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας...*, ὁ.π., 136 κ.ε. και 291 κ.ε. — E. Dudley, *A history of Cynism*. London 1927.

26. Ioannis Stobaei, *Anthologii libri duo posteriores*. Recensuit Otto Hense. Volumen III, Berolini, MDCCCXCIV, σελ. 741-742. Στην έκδοση του *Ελληνικού Εκδοτι-*

II. «... Παρευδοκιμείσθαι οὖν ὑπὸ τῶν τοιούτων καὶ χειροτονία καὶ ψήφῳ οὐκ ὄνειδος; — Οὐ σὸν γε, ἀλλὰ τῶν τούτους χειροτονοῦντων καὶ ψηφοφορούντων ὥσπερ εἰ τὸν ἄριστον ἰατρὸν ἀφέντες φαρμακοπώλην εἵλοντο καὶ τούτῳ τὸ δημόσιον ἔργον ἐνεχείρισαν. πότερον τοῦ ἱατροῦ εἶπας ἂν ὄνειδος καὶ ἀκλήρημα τοῦτο ἢ τῶν ἐλομένων; — Ἀλλὰ τοῦτό γε, εὐρεθῆναι τὴν πατρίδα μοχθηρὰν καὶ ἀχάριστον οὖσαν, εἰς ἣν πολλὰ τις ἐπόνησε, πῶς οὐκ ἀκλήρημα; — Καὶ πῶς ἂν εἴη τοῦτο ἀκλήρημα, ἀλλ' οὐκ εἰ δεῖ εἰπεῖν οὕτως εὐκλήρημα τὸ γινῶναι ποία τις πρότερον μὴ εἰδότα; ἀλλ' εἰ μὲν τὴν γυναῖκα ἥσθου πονηρὰν καὶ ἐπίβουλον οὖσαν πρότερον μὴ εἰδώς, ἂν ἔσχες χάριν, καὶ εἰ τὸν οἰκέτην δραπέτην καὶ κλέπτην, ἵνα φυλάττῃ· εἰ δὲ τὴν πατρίδα πονηρὰν καὶ ἀχάριστον ἥσθου, ἀκληρεῖν ἡγῇ σθ⁷, ἀλλ' οὐ χάριν ἔχεις; (...)»²⁸.

Παραθέσαμε ὅλα τα αποσπάσματα ἀπὸ τα αρχαιοελληνικά κείμενα που αποδελτιώσαμε με την καθοδήγηση των προαναφερθέντων λεξικών. Ἐκ τούτων συνάγονται τα εξής:

- Ο Διόδωρος αναφέρει τὴ λέξη με τὴν ἴδια σε ὅλες τις περιπτώσεις σημασία: συμφορές, δυστυχίες, κακουχήματα. Ἰσως ἡ περίπτωση τοῦ τελευταίου (τοῦ ἔκτου) παραδείγματος νὰ ἐνέχει μὴ διαφοροτική ἐρμηνεία: γιὰ τοὺς Ἀθηναίους δὲν ὑπάρχει πλέον οἶκτος, ἔλεος, συμπάθεια. Τα ἔχασαν ἐξ αἰτίας τῶν δικῶν τοὺς ἀκληρημάτων. Πιθανῶς ἐδῶ λοιπὸν νὰ ἐνυπάρχει ἡ ἐννοία τῶν ἀδίκων πράξεων, τῶν ἀδικημάτων, τῆς ἀδίκης καὶ ἀνόσιας συμπεριφορᾶς.

- Στον Ἀγαθαρχίδη τοῦ 2^{ου} αἰ. ἡ λέξη μπορεῖ νὰ χρωματισθεῖ «λεπτότερα» με τὴν ἐννοία τῆς κατηγορίας, τῆς αἰτιάσεως, τῆς ἐγκλήσεως, τοῦ ἐγκαλέσματος, τουλάχιστον ὅτῃν περίπτωση τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης ἐξ αἰτίας τελέσεως κάποιων κακουργημάτων. Ὅλες ὁμως οἱ παραπάνω ἠθικὲς αἰτιάσεις (οὕτως ἢ ἄλλως) εἶναι καὶ πάλι πηγὲς συμφορῶν, ἄρα ἐπανερχόμεθα ἐκ τοῦ αποτελέσματος ὅτῃν ἀρχικὴ σημασία. Ἀναντίρρητα, ἡ τελευταία

κού Ὁργανισμοῦ, Βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων, Ἰωάννου Στοβαίου Ἀνθολόγιον, τ. ΣΤ' (1989), 12, ὅπου καὶ μεταφορᾷ σὴν νεοελληνικῇ, ἡ φράση που μας ἐνδιαφέρει παρουσιάζεται ὡς ἐξής: «οὐκ οὖν ἀκλήρημά τι καὶ ὄνειδος ἐμὸν, εἰ μετὰ πονηρῶν οἰκήσω;». Διαφωνοῦμε με αὐτὴν τὴν «αποκατάσταση» καὶ νιοθετοῦμε τὴν παραπάνω τοῦ Hense, με τὴν παρατήρηση ὅτι θεωροῦμε τὸ ἀρνητικὸ μὴ ἐξοβελιστέο, ὅπως καὶ τὸ σχετικὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἐμμέσως μᾶς υποδεικνύει.

27. Πιθανότερος, ὅπως κρίνουμε ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ὁ τύπος ἡγήση (β' ἐνικό πρόσωπο μέλλοντος τοῦ ἡγοῦμαι)

28. Ioannis Stobaei, *Anthologii. Libri duo posteriores*. Recensuit Otto Hense. Volumen III, Berolini, MDCCCXCIV, σελ. 742-743.

σημασία (δυστυχία, συμφορά) συναρτάται ευκολότερα στην περίπτωση μιας αιχμαλωσίας.

• στον Τέλη η λέξη συνδέεται σ' όλες τις περιπτώσεις με τη (θεωρούμενη από εμάς) ως συνώνυμή της λέξη *όνειδος*, και άλλοτε μεν (όπως φαίνεται στα σχετικά παραθέματα) προηγείται η μία της άλλης, άλλοτε έπεται. Ο Pfister στις κριτικές του σημειώσεις θεωρεί ότι η λέξη έχει κατά προσέγγιση τη σημασία των *unheil* και *mißgeschick*²⁹, τα οποία σύμφωνα με έγκυρα γερμανικά λεξικά σημαίνουν *κακό*, *ζημιά*, *όλεθρος*, *συμφορά* και *κακοτυχία*, *ατυχία*, *αναποδιά* αντιστοίχως.

Ακλήρημα λοιπόν σημαίνει πιθανώς στον Τέλη ό,τι και η λέξη *όνειδος*, στην αρχαιοελληνική του εκδοχή: *μομφή*, *ντροπή*, *ψόγος*, *προσβολή*, *σφάλμα*, αλλά και *συμφορά*, ως αποτέλεσμα πλέον των παραπάνω αιτιών. Για τον κοσμοπολίτη φιλόσοφο δεν είναι δικό του *ακλήρημα* και *όνειδος*, αν κατοικήσει με πονηρούς—είναι *ακλήρημα* αυτών που τον εξόρισαν, παρ' όλο που ο ίδιος ήταν άνθρωπος επιεικής και δίκαιος. Ούτε μπορεί κάποιος να προσάψει μομφή στον άριστο γιατρό, αν αντ' αυτού ορίστηκε σε δημόσιο έργο ένας άσχετος φαρμακοπώλης. Είναι *όνειδος* και *ακλήρημα* γι' αυτούς που τον επέλεξαν. Το μόνο αγαθό που ενδιαφέρει τον άνθρωπο των Ελληνιστικών χρόνων—κατά τους Κυνικούς και τους συνοδοιπόρους τους Στωικούς—είναι η Αρετή, όπως και αντίστροφα, το μοναδικό κακό είναι η Κακία, όλα τα άλλα είναι «αδιάφορα»: *ζωή*, *υγεία*, *πατρίδα*, *κτήματα* δεν είναι αγαθά, *θάνατος*, *φτώχεια* δεν είναι κακά³⁰. Έχει αρχίσει η ηθική περίοδος της φιλοσοφίας³¹. Ο Τέλης είναι ένας από τους εκπροσώπους αυτού του ηθικολογικού εκλεκτικισμού και της ηθικής.

Προς εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων παραθέτουμε εδώ τις αντίθετες προς τον όρο λέξεις, αποβλέποντας στο να τον ορίσουμε δηλ. καλύτερα μέσω μιας *αποφατικής* προσέγγισης. Το αντώνυμο του *ακλήρηματος* είναι η λέξη *ευκλήρημα* που συναντήσαμε μόλις παραπάνω στον Κυνικό φιλόσοφο. Ένα επιπλέον παράδειγμα από τις πηγές: όταν ο Λεωσθένης πολιορκεί τον Αντίπατρο στη Λαμία και έχει αποκόψει κάθε δίοδο τροφοδοσίας των πολιορκημένων, ο Ξαφνικός και τυχαίος θάνατός του έσωσε κυριολεκτικά τους Μακεδόνες: «... οὕτως δέ τῶν περὶ Ἀντίπατρον καταπονηθέντων καὶ τῆς πόλεως κινδυνευούσης ἄλῶναι διὰ τὴν προσδοκωμένην σιτοδείαν ἢ τύχη τι παράδοξον ἀπένευμε τοῖς Μακεδόσιν *εὐκλή-*

29. Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides...*, ό.π., 179.

30. Τσέλλερ-Νεστλέ, *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας...*, ό.π., 280 κ.ε.

31. Βλ. ενδεικτικά W. Windelband – H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της φιλοσοφίας*. Α' τόμος. Μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1980, 186 κ.ε.

ρημα...»³². Συνώνυμες του τελευταίου (και αντώνυμες του ακληρήματος) είναι οι λέξεις *εὐκληρία* (good lot or fortune κατά τον Sophocles³³, prospera fortuna, κατά τον Θησαυρό του Ερρ. Στεφάνου³⁴), η ευτυχία δηλαδή κατά τον Σουίδα³⁵, η ευτυχία και η ευημερία κατά τον Ησύχιο³⁶, *εὖ-κληρος* ως εκ τούτου είναι «ο ἔχων καλόν κλήρον (μερίδα), ο τυχερός, ευτυχής» κατά τον Σταματάκο³⁷, αντώνυμο του *ἀκληρῶν/ἀκληροῦντες*, που συναντήσαμε εμβόλιμα στα παραπάνω αρχαιοελληνικά αποσπάσματα³⁸.

Ποια σχέση έχουν όμως όλα τα προαναφερθέντα με την έννοια των «λαογραφικών» *ακληρημάτων* του Ηρακλείδη, των αμοιβαίων δηλ. επιτιμητικών χαρακτηρισμών; Το γνωστό χωρίο του Ηρακλείδη που περιέχει τον όρο (βιβλίο 1, 25) είναι τρόπον τινά ο «συμπερασματικός επίλογος» μιας εκτενούς περιγραφής του «περιηγητή», σχετικής με τις Βοιωτικές πόλεις του καιρού του. Ο Ηρακλείδης δηλαδή, αφού πρώτα κάνει μια σύντομη αναφορά στους κατοίκους της Αττικής και τους Αθηναίους («Τῶν δ' ἐνοικοούντων οἱ μὲν αὐτῶν Ἀττικοὶ οἱ δ' Ἀθηναῖοι. οἱ μὲν Ἀττικοὶ περιέργοι ταῖς λαλιαῖς, ὑπουλοὶ, συκοφαντῶδεις παρατηρηταὶ τῶν ξενικῶν βίων. οἱ δ' Ἀθηναῖοι μεγαλόψυχοι, ἄπλοοι τοῖς τρόποις, φιλίας γνήσιοι φύλακες ...»)³⁹, παραθέτει διεξοδικά τις εντυπώσεις του περί Βοιωτῶν και των πόλεων τους και ολοκληρώνει το σύντομο έργο του με την Εύβοια και τη Θεσσαλία. Αξιίζει παρενθετικά να αναφέρουμε στο σημείο αυτό κάποια στοιχεία για τη δομή και το περιεχόμενο του έργου του.

Σ' όλες τις περιγραφές του ακολουθεῖ ένα γενικό σχήμα: προηγείται σχε-

32. *Diodori Bibliotheca Historica*, ex recensione et cum annotationibus Ludovici Nindorfii. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, MDCCCLXVII (1867), t. II, liber XVIII, παραγρ. 13, 4.

33. *Greek Lexicon o Roman and Byzantine Period (from B. C. 146 to A. D. 1100)*, ό.π., 1537.

34. *Thesaurus Graecae Linguae*, ό.π., στήλη 2311, όπου και άλλες σχετικές παραπομπές.

35. *Suidae Lexicon*, ό.π., 439.

36. *Hesychii Alexandrini Lexicon*. Post Joannem Albertum recensuit Mauricius Schmidt, vol. secundum. Jenae, sumptibus Fr. Maukii, 1860, σελ. 224. Βλ. και στη δεύτερη έκδοσή του, του 1867, και πάλι του Schmidt, στήλη 649.

37. Ιω. Σταματάκος, *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, ό.π., 405.

38. Βλ. και το του ιστορικού Πολύβιου : «... κατασχόντες τὴν πόλιν, οὓς μὲν ἐξέβαλον τῶν πολιτῶν, οὓς δ' ἀπέσφαξαν. Πράξαντες δὲ ταῦτα, τὰς μὲν γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα τῶν ἡκληρηκόντων (...) οὕτως ἔσχον» (*Πολυβίου Ιστορίαι*, Lipsiae, in Aedibus B. G. Teubneri, MDCCCLXXXII, p. 9).

39. Βιβλίο 1, 4.

δόν πάντοτε η παρουσίαση του φυσικού χώρου της πόλης που αναφέρεται. Θα διακινδυνεύαμε την άποψη ότι κινείται –τηρουμένων των αναλογιών– με τα κριτήρια ενός ερευνητή-γνώστη των πραγμάτων της επιτόπιας έρευνας, αφού επιθυμεί να δει τον άνθρωπο μέσα στο *φυσικό και οικονομικό περιβάλλον* του, γι' αυτό και τον περιγράφει αμέσως μετά απ' αυτά. Βλέπει δηλ. το φυσικό χώρο και ως παράγοντα της πολύπλευρης ανέλιξης του ατόμου, με τις προϋποθέσεις που αυτός εμπεριέχει, αλλά και ως αποτέλεσμα της επέμβασης του ανθρώπου. Πράγματι, στις περιγραφές του το φυσικό τοπίο συμπληρώνουν τις περισσότερες φορές (α) το αντίστοιχο ιστορικό (σύντομη παράθεση ιστορικών στοιχείων), (β) οι οικονομικές παράμετροι της πόλης, (γ) η ανθρώπινη πολιτιστική δημιουργία (ναοί, πνευματικά και θρησκευτικά ιδρύματα, κ.ά.) και τέλος παρατίθενται πάμπολλες αξιολογικές κρίσεις για τους ανθρώπους, ηθικής φύσεως χαρακτηρισμοί, προτερήματα και ελαττώματά τους, τρόποι συμπεριφοράς τους προς τους ξένους, κ.ά., ενδιαφέροντες γενικώς για τη Λαογραφία πληροφορίες. Κάνει δηλ. πράξη (είναι όντως θαυμαστό) τη θέση των σύγχρονων *μελετητών του χώρου* ότι αυτός μαρτυρεί σχέσεις, δραστηριότητες, αλληλοκαθορισμούς με το κοινωνικό του στοιχείο, κ.λπ.⁴⁰ Είναι λοιπόν ο Ηρακλείδης ένας από τους πρώτους ανθρωπογεωγράφους, και το υπογραμμίζουμε, γιατί δεν έχει επισημανθεί στις μέχρι τώρα αναφορές στον «περιηγητή». Να οι σχετικές με τους Βοιωτούς περιγραφές του, για να επανέλθουμε στα «*ακληρήματά*» τους:

Α. Για τους κατοίκους του Ωρωπού

«... Ἡ δὲ πόλις τῶν Ὠρωπίων οἰκεία Θηβῶν ἐστὶ· μεταβολῶν ἐργασία, τελωνῶν ἀνυπέρβλητος πλεονεξία ἐκ πολλῶν χρόνων ἀνεπιθέτω τῇ πονηρίᾳ συντεθραμμένη· τελωνοῦσι γὰρ καὶ τὰ μέλλοντα πρὸς αὐτοὺς εἰσάγεσθαι. οἱ πολλοὶ αὐτῶν τραχεῖς ἐν ταῖς ὁμιλίαις, τοὺς συνετοὺς ἐπανελόμενοι· ἀρνούμενοι τοὺς Βοιωτοὺς, Ἀθηναῖοί εἰσι Βοιωτοί. οἱ στίχοι Ξένωνος

πάντες τελῶναι, πάντες εἰσὶν ἄρπαγες·
κακὸν τέλος γένοιτο τοῖς Ὠρωπίοις»⁴¹.

Β. Για τους κατοίκους της Τανάγρας

«Οἱ δ' ἐνοικοῦντες ταῖς μὲν οὐσίαις λαμπροί, τοῖς δὲ βίοις λιτοί· πάντες γεωργοί, οὐκ ἐργάται. δικαιοσύνην, πίστιν, ξενίαν, ἀγαθοὶ διαφυλάττει.

40. Βλ. πρόσφατα Μ. Μερακλή, *Ελληνική Λαογραφία. Τόμος Α'· Κοινωνική συγκρότηση*. Εκδόσεις Οδυσσεύς. Αθήνα 1984, 15-17, όπου και βιβλιογραφία.

41. Βιβλίο 1, 7.

τοῖς δεομένοις τῶν πολιτῶν καὶ τοῖς στιχοπλανήταις τῶν ἀποδημητικῶν ἀφ' ὧν ἔχουσιν ἀπαρχόμενοι τε καὶ ἐλευθέρως μεταδιδόντες· ἀλλότριοι πάσης ἀδίκου πλεονεξίας. καὶ ἐνδιατρῆψαι δὲ ξένοις ἀσφαλεστάτη πόλις τῶν κατὰ τὴν Βοιωτίαν. ὕπεστι γὰρ αὐθέκαστός τε καὶ παραυστηρὸς μισοπονηρία διὰ τὴν τῶν κατοικούντων αὐτάρκειάν τε καὶ φιλεργίαν.

Προσπάθειαν γὰρ πρὸς τι γένος ἀκρασίας ἤμιστα ἐν ταύτῃ τῇ πόλει κατενόησα, δι' ἣν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ μέγιστα γίνεται ἐν ἀνθρώποις ἀδικήματα. οὐ γὰρ βίος ἐστὶν ἱκανός, προσπάθεια πρὸς κέρδος οὐ φύεται· χαλεπὸν παρὰ τούτοις ἐγγίνεσθαι πονηρίαν»⁴².

Γ. Για τους κατοίκους των Πλαταιών

«... οἱ δὲ πολῖται οὐδὲν ἕτερον ἔχουσι λέγειν ἢ ὅτι Ἀθηναίων εἰσὶν ἄποικοι καὶ ὅτι τῶν Ἑλλήνων καὶ Περσῶν παρ' αὐτοῖς ἡ μάχη ἐγένετο. εἰσὶ δὲ Ἀθηναῖοι Βοιωτοί»⁴³.

Δ. Για τους κατοίκους της Θήβας

«... οἱ δ' ἐνοικοῦντες μεγαλόψυχοι καὶ θαυμαστοὶ ταῖς κατὰ τὸν βίον εὐελπιστίαις· θρασεῖς δὲ καὶ ὕβρισται καὶ ὑπερήφανοι· πληκταὶ τε καὶ ἀδιάφοροι πρὸς πάντα ξένον καὶ δημότην καὶ κατανωτισταὶ παντὸς δικαίου.

Πρὸς τὰ ἀμφισβητούμενα τῶν συναλλαγμάτων οὐ λόγῳ συνιστάμενοι, τὴν δ' ἐκ τοῦ θράσους καὶ τῶν χειρῶν προσάγοντες βίαν, τὰ ἐν τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσι γινόμενα πρὸς αὐτοὺς τοῖς ἀθληταῖς βίαει εἰς τὴν δικαιολογίαν μεταφέροντες.

Διὸ καὶ αἱ δίκαι παρ' αὐτοῖς δι' ἐτῶν τουλάχιστον εἰσάγονται τριάκοντα. ὁ γὰρ μνησθεὶς ἐν τῷ πλήθει περὶ τινος τοιούτου καὶ εὐθέως ἀπάρας ἐκ τῆς Βοιωτίας, ἀλλὰ τὸν ἐλάχιστον μείνας ἐν τῇ πόλει χρόνον, μετ' οὐ πολὺ παρατηρηθεὶς νυκτὸς ὑπὸ τῶν οὐ βουλομένων τὰς δίκας συντελεῖσθαι, θανάτῳ βιαίῳ ζημιοῦται. φόνοι δὲ παρ' αὐτοῖς διὰ τὰς τυχούσας γίνονται αἰτίας.

Τοὺς μὲν οὖν ἄνδρας συμβαίνει τοιούτους εἶναι. διατρέχουσι δὲ τινες ἐν αὐτοῖς ἀξιόλογοι, μεγαλόψυχοι, πάσης ἄξιοι φιλίας. αἱ δὲ γυναῖκες αὐτῶν τοῖς μεγέθεσι, πορείαις, ρυθμοῖς εὐσχημονέσταται τε καὶ εὐπρεπέσταται τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι γυναικῶν. μαρτυρεῖ Σοφοκλῆς·

Θήβας λέγεις μοι, τὰς πύλας ἑπταστόμους,
οὐδ' ἂν μόνον τίκτουσιν αἱ θνηταὶ θεοῦς ...»⁴⁴.

42. Βιβλίο 1, 9-10.

43. Βιβλίο 1, 11.

44. Βιβλίο 1, 14-17.

Ε. Για τους κατοίκους της Ανθηδόνας

«... Οἱ δ' ἐνοικοῦντες σχεδὸν πάντες ἀλιεῖς, ἀπ' ἀγκίστρων καὶ ἰχθύων, ἔτι δὲ καὶ πορφύρας καὶ σπόγγων τὸν βίον ἔχοντες, ἐν αἰγιαλοῖς τε καὶ φύκει καὶ καλύβας καταγεγραγκότες· πυρροὶ ταῖς ὤψεσιν, πάντες δὲ λεπτοί· τὰ δ' ἄκρα τῶν ὀνύχων καταβεβρωμένοι ταῖς κατὰ θάλασσαν ἐργασίαις· προσπεπονθότες πορθμοῖς οἱ πλείστοι καὶ ναυπηγοί, τὴν δὲ χώραν οὐχ οἶον ἐργαζόμενοι ἀλλ' οὐδὲ ἔχοντες, αὐτοὺς φάσκοντες ἀπογόνους εἶναι Γλαύκου τοῦ θαλασσίου, ὃς ἀλιεὺς ἦν ὁμολογούμενος»⁴⁵.

ΣΤ. Για τους κατοίκους των Θεσπιών

«... αἱ γὰρ Θεσπιαὶ φιλοτιμίαν μὲν ἔχουσιν μόνον ἀνδρῶν καὶ ἀνδριάντας οὐ πεποιημένους, ἄλλο οὐδέν...»⁴⁶.

Μετά τις παραπάνω αναφορές, ἐν εἰδει συνοψίσεως, στὴν παράγραφο 25 τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ (παράγραφο που εμεῖς ονομάζουμε συμβατικά «ἐπίλογο»), γράφει:

«... Ἡ μὲν Βοιωτία τοιαύτη. αἱ γὰρ Θεσπιαὶ φιλοτιμίαν μὲν ἔχουσιν μόνον ἀνδρῶν καὶ ἀνδριάντας οὐ πεποιημένους, ἄλλο οὐδέν. **ἱστοροῦσι δ' οἱ Βοιωτοὶ τὰ κατ' αὐτοὺς ὑπάρχοντα ἴδια ἀκληρήματα, λέγοντες ταῦτα**· τὴν μὲν αἰσχροκερδίαν κατοικεῖν ἐν Ὠρωπῷ, τὸν δὲ φθόνον ἐν Τανάγρα, τὴν φιλονεικίαν ἐν Θεσπιαῖς, τὴν ὕβριν ἐν Θήβαις, τὴν πλεονεξίαν ἐν Ἀνθηδόνῃ, τὴν περιεργίαν ἐν Κορωνίᾳ, ἐν Πλαταιαῖς τὴν ἀλαζονίαν, τὸν πυρετὸν ἐν Ὀγγήστῳ, τὴν ἀναισθησίαν ἐν Ἀλιάρτῳ. τὰ δ' ἐκ πάσης τῆς Ἑλλάδος **ἀκληρήματα** εἰς τὰς τῆς Βοιωτίας πόλεις κατερρῶν. Ὁ στίχος τοῦ Φερεκράτους· ἦνπερ φρονῆς εὖ, φεῦγε τὴν Βοιωτίαν»⁴⁷.

Ἀν κρίνουμε ορθά, στὸ τελευταῖο χωρίο παρατίθεται ἕνας «κατάλογος ἐλαττωμάτων», με τὰ ὁποῖα σατιρίζονται μετὰξὺ τους οἱ κάτοικοι τῶν Βοιωτικῶν πόλεων. Ἄρα, ἡ λέξη σημαίνει ἐλαττώματα, μειονεκτήματα, καὶ μάλιστα ἠθικά, ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται σὲ ἀξίες, σὲ ιδέες ἀπόλυτου καὶ καθολικοῦ κύρους, πρὸς τὶς ὁποῖες ὀφείλε νὰ συμμορφώνεται τὸ άτομο τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνα. Εἶναι πολὺ λογικὸ νὰ υποθέσουμε ὅτι αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα (υπαρκτὰ ἢ ἀνυπόστατα) γίνονται γιὰ τὸν θεοσεβῆ ἀρχαιοελληνικὸ κόσμον αἰτίες γιὰ μομφή, ντροπή, ψόγο, προσβολή, ἄρα εἶναι κακά, συμφορές, δυστυχίες. Κατὰ τὸ Ἀρχιλόχειον Ὡς Πανελλήνων διζὺς ἐς Θάσον συνέδραμεν⁴⁸,

45. Βιβλίο 1, 24.

46. Βιβλίο 1, 25.

47. Βιβλίο 1, 25.

48. Στον Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides...*, ὁ.π., 183. Πρβλ. F. Boll, ὁ.π., 633.

στους Βοιωτούς έχουν συγκεντρωθεί «όλα τα κακά του κόσμου», όλες οι θεωρούμενες από τους Έλληνες ως συμφορές, που έχουν την αιτία τους σε ηθικές παρεκτροπές. Ανακυκλώνονται λοιπόν (όπως φαίνεται) εδώ όλες οι σημασίες του όρου.

Σ' αυτόν τον κατάλογο του «επιλόγου» του ο Ηρακλείδης απαριθμεί εννέα πόλεις, οι πέντε από τις οποίες έχουν αναφερθεί ήδη στα προηγούμενα χωρία με διεξοδικότερο τρόπο, η μία (Θεσπιές) αναφέρεται στην αρχή του «επιλόγου», στην παράγραφο 25, ενώ τρεις απ' αυτές (η Κορώνια, ο Ογχηστός και η Αλίαρτος) πρωτοπαρουσιάζονται με τα ελαττώματά τους στον «επίλογο». Παρουσιάζει επίσης εννέα *ακληρήματα*, εκ των οποίων τα επτά είναι ελαττώματα, ενώ σε μία περίπτωση η ίδια κακιά συνήθεια χαρακτηρίζεται με δύο ονομασίες (*αισχροκέρδεια* και *πλεονεξία*). Συνεπώς ο κατάλογος του Ηρακλείδη δεν έχει μάλλον καμμία σχέση με τα κατοπινά «επτά θανάσιμα ελαττώματα», αν και κάποιος θα ήθελε να διακρίνει μια ομοιότητα με την αντίστοιχη απαρίθμηση των ελαττωμάτων στον Οράτιο⁴⁹. Εκεί, μεταξύ των άλλων, απαριθμούνται η *avaritia* (πλεονεξία, απληστία, φιλαργυρία, *αισχροκέρδεια*), ο *laudis amor* (ο έρωτας του επαίνου), η *invidia* (φθόνος, μίσος, απέχθεια), η *iracundia* (οργή, θυμός, οργιλότητα), η *inertia* (το άτεχνον, η ανεπιτηδεύτητα, η αδράνεια, η νωθρότητα), κ.ά.

Ο «περιηγητής» Ηρακλείδης παρουσιάζει τις εντυπώσεις και τις εκτιμήσεις του για τους Βοιωτούς στηριγμένος στην αυτοψία. Καταγράφει δηλ. όσα αποκόμισε από την προσωρινή «ενφωμάτωσή» (;) του στο φυσικό και στο ανθρώπινο Βοιωτικό περιβάλλον⁵⁰. Βεβαίως μεταφέρει στα γραπτά του όσα έχει ακούσει εκ των προτέρων ή έχει διαβάσει για τα «αντικείμενα» της συγγραφής του, αφού είναι κι αυτός ένα τμήμα του κοινωνικού και ιδεολογικού περιβάλλοντος της εποχής του. Οι συνεχείς αναφορές στους ποιητές της κωμωδίας και της τραγωδίας (που παραθέτει αμέσως μετά τις κρίσεις του για τους κατοίκους κάθε πόλης) αποτελούν ένδειξη ότι δεν απελευθερώθηκε από τις *a priori* κατασκευασμένες στη συνείδησή του αξιολογικές κρίσεις και τα προκατασκευασμένα σχήματα της σκέψης του. Η συνήθης «τελική διαπίστωσή» του ότι τον ισχυρισμόν του μαρτυρούν (και ενισχύουν) π.χ. οι «*στίχοι Λυσίππου*», οι «*στίχοι Ξένωνος*», «*κατά τόν κωμωδιῶν ποιητὴν Ποσειδίππον*», οι «*Λάκωνος στίχοι*», κ.λπ.⁵¹ δηλώνει –νομίζουμε–

49. Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides...*, ό.π., 180. Για τα «θανάσιμα αμαρτήματα» βλ. π.χ. την εργασία της M. Gothein, στον 10^ο τόμο του περιοδικού *Archiv für Religionswissenschaft*, 146 κ.ε. Πρβλ. F. Boll, «Todsünden», ό.π.

50. Για τη σύγχρονη επιτόπια έρευνα και τα προβλήματά της βλ. M. Βαρβούνης, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994, 47 κ.ε.

51. Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides...*, ό.π., 74, 76, 78, 82 αντιστοίχως.

αφ' ενός την επιβολή της έξωθεν «μαρτυρίας» στη σκέψη του, αφ' ετέρου την καθοριστική σημασία που διαδραμάτισε η *Αττική κωμωδία* στην εξάπλωση και καθιέρωση κάποιων στερεότυπων χαρακτηρισμών για τους Έλληνες, θέμα που θίγουμε στο τέλος αυτής της εργασίας.

Θα αποτολμήσουμε εδώ ένα παράτολμο συσχετισμό, που ίσως φανεί χρήσιμος στη διαλεύκανση του ζητήματος που θέσαμε παραπάνω: Αν θεωρήσουμε ότι όσα καταγράφει ο Ηρακλείδης στην εκτενή περιγραφή του είναι η «προσωπική» του άποψη για τους Βοιωτούς, κατά πόσον αυτά τα περιγραφόμενα συμφωνούν με όσα οι ίδιοι οι Βοιωτοί (όπως ρητά αναφέρεται στο κείμενο) προσάπτουν «εις εαυτούς και αλλήλους»; Σε ποιο βαθμό (με άλλα λόγια) αντιστοιχούν η εκτεταμένη περιγραφική αξιολόγηση των κατοίκων και ο συνοπτικός «επίλογος»;

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι όλα τα αλληλοσκόμματα και οι επιτιμητικοί χαρακτηρισμοί που καταγράφηκαν στον αρχαίο κόσμο (αλλά και στον αιώνα μας, με τις ίδιες και επιπρόσθετες φυσικά αιτιολογήσεις και ερμηνείες) πρέπει νομίζουμε να ερμηνευθούν με βάση τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, τις φυλετικές διαιρέσεις και διαμάχες, κ.ά. σχετικά, γνωστά από την Αρχαία Ιστορία. Εμείς εδώ τα συναρτούμε και τα παρυσιάζουμε αποκλειστικά υπό το πρίσμα των εννοιών της *τοπικότητας/εντοπιότητας/συλλογικής ταυτότητας* και της έννοιας του Άλλου. Παρακάμπουμε δηλ. την ανάλυση των ιστορικο-οικονομικών και άλλων παραγόντων, αφού έχουν γίνει επανειλημμένως αντικείμενο μελέτης από τους «κλασικούς» ιστορικούς. Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος (παράλληλα με τα ενοποιητικά του στοιχεία) περιείχε και κάποια άλλα, τα οποία συνέβαλλαν στην απομόνωση των πόλεων-κρατών, δημιουργούσαν τάσεις αυτάρκειας, αυτονομίας, αυθυπαρξίας. Οι τοπικές κοινωνίες τους ήταν κατατεμαχισμένες σε στοιχειώδεις μονάδες αλληλεγγύης, αφοσίωσης και συμμετοχής, αλλά διατηρούσαν μεταξύ τους έντονες σχέσεις αντιπαλότητας, ανταγωνισμού ή αρνητικής αμοιβαιότητας. Οι μακροχρόνιες και επαναλαμβανόμενες εμφύλιες διαμάχες τους είναι η μεγίστη απόδειξη.

Οι έννοιες *τοπικότητα / εντοπιότητα / συλλογική ταυτότητα*⁵² είναι μια συμβολική κατασκευή, μια «φαντασιακή κοινότητα», όπως την εννοεί ο Anderson ορίζοντας το έθνος⁵³. Είναι η αίσθηση της συμμετοχής σε μια κοι-

52. Ορισμούς της έννοιας βλ. ενδεικτικά Β. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ετερόκλητα*. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1997, 66-67, με τη σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία. – Μ. Βαρβούνης, *Εξελίξεις και μετασχηματισμοί στον Ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*. Εκδόσεις Fragmenta, Θεσσαλονίκη 1995, 91 κ.ε.

53. Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνισμού*. Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997.

νωνική και συμβολική ολότητα⁵⁴. Η συλλογική ταυτότητα παράγεται μέσω της θέλησης των περισσοτέρων μελών να συγκροτήσουν το συγκεκριμένο σύστημα, να παραμείνουν μέλη του και να το αναπαράγουν μέσω των ποικίλων διαδικασιών της κοινωνικοποίησης. Αυτή η αίσθηση της ένταξης στην ομάδα δημιουργεί ανάλογα συναισθήματα στους εντασσόμενους, οι οποίοι φροντίζουν να την αναπαράγουν, με την ένταξη των μελλοντικών γενεών στο ίδιο σύστημα πολιτισμικών δεδομένων (socialization). Μια σειρά από σύμβολα, όπως έδιδε ο Cohen⁵⁵, οργανώνουν καλύτερα αυτήν την ένταξη.

Το ότι οι σχέσεις των ανθρώπων ρυθμίζονται από στερεότυπες εικόνες είναι επίσης ένας κοινός τόπος· δημιουργούμε εικόνες για τον εαυτό μας και για τους άλλους, αυτο-στερεότυπα και ετερο-στερεότυπα, που υποκαθιστούν συνήθως την πραγματική γνώση και ημών και του «άλλου». Τα αυτοστερεότυπα υπερεκτιμούν το «εγώ/εμείς», τα ετεροστερεότυπα αξιολογούν αρνητικά, και με υπερβολή, τους «άλλους», και προσδιορίζονται κατ' αντιδιαστολή προς το «άλλο». Η «διαφορά» τείνει να γίνει απόλυτη αξία. Είμαι, ότι δεν είναι ο γείτονάς ή ο ανταγωνιστής μου. Οι «Άλλοι» είναι αυτό που δεν είμαστε εμείς, είναι κατασκευάσματα αντιθετικά προς τη δική μας εξιδανικευμένη εικόνα. Η ταυτότητα - απάντηση καθορίζεται από το είδος της ερώτησης-πρόκλησης που θέτει η ταυτότητα του «Άλλου»⁵⁶. Ο «Άλλος» κατασκευάζεται από τη «συλλογικότητα», αφού αποδίδεται ιδιαίτερη ιδεολογική σημασία σε φαινομενολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία με τη σειρά τους ανάγονται σε κώδικες συλλογικής συμπεριφοράς. Άρα η «συλλογικότητα», ως παράμετρος της παράστασης του «Άλλου», προϋποθέτει την ύπαρξή του⁵⁷. Ο Σαρτρ αφοριστικά λέει ότι «ταυτότητα είναι οι άλλοι»⁵⁸. Βεβαίως ταυτότητα είναι αυτό που ισχυρίζεται κάποιος ότι είναι.

54. Μ. Κομνηνού - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.- εισαγωγή), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1990, 335.

55. A. Cohen, *The Symbolic Construction of Community*. Key Ideas. London, 1989. (βλ. τώρα και την έκδοση 1992³).

56. Γρ. Πασχαλίδης, «Η πολιτισμική ταυτότητα ως δικαίωμα και ως απειλή. Η διαλεκτική της ταυτότητας και η αμφιθυμία της κριτικής», στον τόμο Χρ. Κωνσταντοπούλου - Α. Μαράτου-Αλιπράντη - Δ. Γερμανός - Θ. Οικονόμου (επιμ.), «Εμείς και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών - Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός. Αθήνα 2000, 80.

57. Βλ. Σ. Τρουμπέτα, «Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του "Άλλου" και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 101-102 (2000), 140, 141. - Ε. Αβδελά, «"Ετερότητα" και "ταυτότητα": ιστοριο-γραφικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα* 54 (1995), 17-20.

58. Χρ. Κωνσταντοπούλου, «Εισαγωγή: αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στον τόμο Χρ. Κωνσταντοπούλου - Α. Μαράτου-Αλιπράντη - Δ. Γερμανός - Θ. Οικονόμου (επιμ.), «Εμείς και οι «άλλοι»...», ό.π., 16.

Μετά τα θεωρητικά ζητήματα που τέθηκαν εν συντομία παραπάνω μπορούμε τώρα να αποτολμήσουμε τη σύγκριση που προαναφέραμε. Ό,τι λέγεται στον «επίλογο» για τον Ωρωπό και τη Θήβα αντιστοιχεί περίπου σ' ό,τι προηγουμένως παρέθεσε ο Ηρακλείδης στην περιγραφή του. Έχουμε όμως κάποιες σημαντικές μικροδιαφοροποιήσεις: στον «επίλογο» (επιπλέον) οι κάτοικοι του Ωρωπού αρνούνται τη Βοιωτική καταγωγή τους και προσπαθούν να εφεύρουν μιαν άλλη, ενδοξότερη, ανάγοντάς την στην απώτερη χρονικά Αττική. Προβάλλουν αυτό το «επιχείρημα καταγωγής» και προσπαθούν να επιβάλουν την αρχή «prior tempore potior jure»⁵⁹. Η «αξίωση της μακροβιότητας» συναρτάται λοιπόν εδώ με την πολιτισμική ταυτότητα των κατοίκων του Ωρωπού, αφού απ' αυτήν την ανασύνθεση του παρελθόντος τους αντλούν υλικό για τη στάση τους στο παρόν. Αν μάλιστα θυμηθούμε ότι πολλοί Έλληνες και οι Αθηναίοι υπερηφανεύονταν –συν τοις άλλοις– για την αυτοχθονιά⁶⁰ τους, κάτι τέτοιο πιθανότητα ζητούσαν εμμέσως να αποδείξουν και οι κάτοικοι του Ωρωπού. Σχηματίζουμε (ως γνωστόν) την εικόνα μας από την «προσωπική και επιλεκτική ανάγνωση» της Ιστορίας μας (με τις «μυθολογίες» και τις αποσιωπήσεις της), αφού το θέμα «ποια στοιχεία του ιστορικού μας παρελθόντος θα επιλεγούν και θα προβληθούν» καθορίζεται όχι από μας τους ίδιους, αλλά από την ταυτότητα του «Άλλου», ως απάντηση στην αμφισβήτηση ή στον ανταγωνισμό που αυτή επιφέρει.

Οι Θηβαίοι παρουσιάζονται στον «επίλογο» (επιπλέον) υπερήφανοι, θρασεείς, φιλέριδες, καταφρονητές του δικαίου, βίαιοι, κ.ά.: τους προσάπτονται τα περισσότερα «ελαττώματα» απ' όλους τους Βοιωτούς, δέχονται τα περισσότερα σκαπτικά βέλη. Ο Στίλπων Κυριακίδης είχε απόλυτο δίκιο όταν έγραφε ότι το σκώμμα και η καταφρόνηση στρέφεται όχι μόνον εναντίον των πραγματικώς υποδεέστερων ατόμων ή εναντίον των όμοιων με αυτούς που κατηγορούν, αλλά «... και εναντίον των ανωτέρων και μάλιστα εκείνων, τους οποίους ακριβώς περισσότερον φοβούνται»⁶¹. Η μειονεκτική θέση των μικρών Βοιωτικών πόλεων μετατρέπεται σε «ανωτερότητα» εξ αιτίας του φόβου τους για τους Θηβαίους και «επιτυγχάνεται» αυτή η κατά φαντασίαν υπεροχή με το να προσάπτουν στη Θήβα πλείστες μειωτικές αξιολογήσεις και ονειδισμούς. Η Ιστορία επιβεβαιώνει τι σήμαινε για τη Βοιωτία η Θηβαϊκή πολιτικο-στρατιωτική παρουσία και επιβολή. Η θέση του Taylor πως «η ταυτότητα διαμορφώνεται κατά ένα μέρος από την ανα-

59. Η φράση στον Γ. Αγγελόπουλο, «“Ζώντας ανάμεσα”: ταυτότητα και πολιτικές μιας χωρισμένης κοινότητας», *Εθνολογία* 2 / 1993, 121.

60. Βλ. ενδεικτικά Στεφ. Ήμελλος, «Αρχάδες αυτόχθονες», στον τόμο *Λαογραφικά, τόμος Γ΄. Ποικίλα*. Αθήνα 1994, 318-326.

61. Στ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α΄. Μνημεία του λόγου*, 216.

γνώριση ή μη αναγνώριση, συχνά δε από την παραγνώριση από τους άλλους»⁶² βρίσκει ανταπόκριση στους υπόλοιπους (καταπιεσμένους) από τη Θήβα Βοιωτούς. Εδώ επίσης βρίσκει θέση και η *ανθρωπολογική ερμηνεία του σκώμματος*, ως πρωτόγονης αντίδρασης μιας φυλακτικής και ομοιοπαθητικής μαγείας. Σκώπτουμε για να μη μοιάσουμε στους άλλους ή, κυρίως, για να μην μας βλάψουν⁶³.

Την αλαζονεία των Πλαταιέων μπορεί κάποιος να τη συσχετίσει με την υπερηφάνεια που ένιωθαν για την καταγωγή τους, όπως είπαμε παραπάνω για τους κατοίκους του Ωρωπού, αφού αφ' ενός καυχώνται κι αυτοί ότι είναι άποικοι των Αθηναίων, αλλά και επειδή η ιστορική φερόνυμη μάχη έλαβε χώρα στην πόλη τους. Ανακατασκευάζουν κι αυτοί το παρελθόν τους τελικά με βάση το «πώς θα ήθελαν και θα εύχονταν να είναι». Έκδηλος επίσης είναι κι εδώ ο «πολιτισμικός ιμπεριαλισμός» των Αθηναίων, εκδηλωμένος όχι αμέσως, από τους ίδιους, αλλά μέσω των αποτελεσμάτων του στους άλλους.

Η πλεονεξία της Ανθηδόνας του «επιλόγου» μπορεί να συσχετιστεί με την επαγγελματική τους απασχόληση (αφού φαίνεται ότι τους επέφερε πλούτο⁶⁴), αλλά και γενικότερα με τα πορθμεία που ελέγχουν, την αλιευτική και ναυπηγική τους τέχνη· την τελευταία μάλιστα ανάγουν στην από τον Γλαύκο τον θαλασσινό καταγωγή τους, και αναμφίβολα τους εφοδιάζει με έπαρση και υπεροψία. Όσο απώτερη και ενδοξότερη αποδείξουν την καταγωγή τους, και μάλιστα θεϊκή, τόσο η εγκαύχσή τους μεγαλώνει και η ταυτότητά τους ενισχύεται. Το «γεγονός» συνυποδηλώνει (ασχέτως αν συμβαίνει ή όχι) ότι η πόλη τους διαφυλάσσει πιστά την ξεχωριστή αυτή πολιτισμική παρακαταθήκη *εξ αεί*. Ενδιαφέρον λοιπόν παρουσιάζει αυτός ο βασισμένος στην καταγωγή ιδιότυπος «πολιτισμικός τοπικισμός», αφού τον παρατηρήσαμε στις περιπτώσεις τριών πόλεων.

Στην περίπτωση όμως της Τανάγρας φαίνεται ότι υπάρχει φανερή αντίφαση ανάμεσα στην προηγηθείσα περιγραφή και στον «επίλογο», αφού στην πρώτη έχουμε σε ύψιστο βαθμό αξιέπαινα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, κολακευτικά λόγια δηλ. για τους κατοίκους της (λιτοδίαιτοι, δίκαιοι, φιλόξενοι, εργατικοί, κ.λπ.), ενώ στον δεύτερο, συνοδεύονται με τον χαρακτηρισμό τους ως «φθονερών».

62. Στην Α. Μαράτου-Αλιπράντη – Π. Γαληνού, «Πολιτισμικές ταυτότητες: από το Τοπικό στο Παγκόσμιο», στον τόμο Χρ. Κωνσταντιπούλου – Α. Μαράτου-Αλιπράντη – Δ. Γερμανός – Θ. Οικονόμου (επιμ.), «Εμείς» και οι «άλλοι»..., ό.π., 110.

63. Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., 136.

64. Βλ. ενδεικτικά Ι. Περυσινάκης, *Η έννοια του πλούτου στην Ιστορία του Ηροδότου*. Παράρτημα αριθμ. 31 του περιοδικού *Δωδώνη*, Ιωάννινα 1987.

Όπως προειπώθηκε, στον «επίλογο» πρωτοπαρουσιάζονται με τα ελαττώματά τους τρεις πόλεις, στις οποίες δεν είχε γίνει προηγουμένως καμμία αναφορά. Τα χαρακτηριστικά που προσάπτει στον Ογχηστό και στην Αλίαρτο (πυρετός, αναισθησία αντιστοίχως) δεν αποτελούν, κατά τον Pfister «ελαττώματα»⁶⁵. Όντως το πρώτο (πυρετός) μόνον *συμφορά* και *κακοτυχία* θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, όχι όμως και το δεύτερο, αφού, κατά τον F. Boll, η *αναισθησία* μαζί με την απουσιάζουσα απ' τον παρόντα κατάλογο γαστριμαργία αποδίδονται πολύ συχνά ως ψόγος σ' όλους τους Βοιωτούς⁶⁶.

Συνοπτικά θα παρουσιάζαμε τα παραπάνω ως εξής:

ΒΟΙΩΤΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΕΠΙΛΟΓΟΣ (Βιβλίο I, παράγρ. 25)	ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ (Βιβλίο I, παράγρ. 6-24)
Ώρωπός	<i>αίσχροκέρδεια</i>	Πλεονεξία – (Αθηναίοι Βοιωτοί)
Τανάγρα	<i>φθόνος</i>	Μόνο το αξιέπαινο των κατοίκων σε υπερθετικό βαθμό
Θεσπιαί	<i>φιλονεικία</i>	φιλοτιμία ανδρών
Θήβαι	<i>ὕβρις</i>	υβριστές, υπερήφανοι, φιλέριδες, καταφρονητές του δικαίου, βίαιοι, θρασείς, κ.ά.
Ἀνθηδών	<i>πλεονεξία</i>	Αλιείς, ναυπηγοί, απόγονοι Γλαύκου
Κορώνια	<i>περιέργεια</i>	Ουδέν αναφέρεται
Πλαταιαί	<i>ἀλαζονεία</i>	(Αθηναίοι Βοιωτοί)
Ὀγχηστός	<i>πυρετός</i>	Ουδέν αναφέρεται
Ἀλίαρτος	<i>ἀναισθησία</i>	Ουδέν αναφέρεται

Υπάρχει όμως μια άλλη κατηγορία περιπαιγμάτων που δεν έχει απόλυτη σχέση με τις τοπικές διαφορές μεταξύ μιας μικρής ή μεγαλύτερης γεωγραφικής ενότητας. Την αιτία της δημιουργίας των σατιρισμών αυτής της κατηγορίας νομίζουμε ότι πρέπει να τη μεταθέσουμε από τους αντίστοιχους τοπικούς ανταγωνισμούς και να την μεταφέρουμε στην «αλαζονική» Αθήνα, το πολιτικό, πνευματικό και οικονομικό κέντρο του αρχαίου κόσμου. Θα συμφωνήσουμε με τον Α. Μηλιαράκη ότι της Αθήνας «... οι φιλοσκόπτται

65. Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides...*, ό.π., 179.

66. F. Boll, ό.π., 634.

κάτοικοι αλαζονευόμενοι επί τη μεγαλουπόλει αυτών και επί τη ευγενεία έσκωπτον και εχλεύαζον πάντα μη Αθηναίον»⁶⁷, αφού ως ηγεμονεύουσα επί δεκαετίες πόλη είχε ποικίλες σχέσεις με ολόκληρο σχεδόν τον Ελλαδικό χώρο. Η Αθήνα δεν ήταν μόνο «Ελλάδος παιδευσις», αλλά και «Ελλήνων παιδευτήριον», με τη σημερινή έννοια του «παιδεύω». Αυτά τα περιπαίγματα, έτοιμο υλικό από τη λαϊκή καθημερινότητα της αγοράς, ασφαλώς τα εκμεταλλεύτηκε πρωτίστως η κωμωδία και τα παρουσίασε στη σκηνή ως δικά της δημιουργήματα. Μέσω αυτής (και της λογοτεχνίας γενικά) εν συνεχεία έγιναν κτήμα του ευρύτερου Αθηναϊκού λαού, και όχι μόνον. Η λαϊκή καθημερινότητα της Αθήνας, αυθόρμητα δημιουργική είτε ενισχυμένη διά της κωμωδίας, στάθηκε νομίζουμε ισχυρός παράγων στο να παγιωθούν τελικά αυτοί οι χαρακτηρισμοί και να καταστούν παροιμιώδεις. (Το φαινόμενο, τηρουμένων των αναλογιών, θυμίζει σήμερα, τη δημιουργία και την ευρύτατη διάδοση «ανεκδότων» και άλλων εκφράσεων που έχουν πηγή και μέσον διάδοσή τους «επώνυμους ανεκδοτολόγους» και την τηλεόραση αντιστοίχως). Ο Μηλιαράκης που προαναφέραμε παραθέτει πειστικά στοιχεία και αποδεικνύει ότι (προκειμένου τουλάχιστον για τους Κυκλαδίτες) πολλές από τις υποτιμητικές ή χλευαστικές εναντίον τους ρήσεις οφείλονταν στους κωμικούς της αρχαίας, μέσης και νεότερης κωμωδίας⁶⁸. Το επιβεβαιώνει νομίζουμε και ο Ηρακλείδης με τα «επιμύθια» των περιγραφών του, όπως προαναφέραμε. Επίσης, οι ρηματικοί τύποι που προήλθαν από τα αντίστοιχα εθνικά ονόματα, όπως *βοιωτίζειν, κιλικίζειν, αἰξωνεύεσθαι, αἰολίζειν, κορινθιάζεσθαι*⁶⁹, *χαλκιδίζειν, σιφνιάζειν, χιάζειν, καρίζειν, βαρβαρίζειν, κρητίζειν, λεσβιάζειν, αἰγυπτιάζειν, ἀναπαριάζειν*⁷⁰, *λακωνίζειν, λεσβιάζειν, φοινικίζειν, κ.ά.*⁷¹ φρονούμε ότι είναι προϊόντα (τα περισσότερα) αυτής της διαδικασίας.

Ας προστεθούν σ' αυτά και οι παροιμιώδεις μύθοι, οι παροιμιόμυθοι των Αρχαίων, τοπικής εμβέλειας και ευτράπελης συνήθως διαθέσεως, οι οποίοι εξελίχθησαν σε παροιμίες, όπως συνέβη με τους αντίστοιχους Νεο-

67. Α. Μηλιαράκης, *Κυκλαδικά, ήτοι γεωγραφία και ιστορία των Κυκλάδων νήσων*. Επανεκδοση με ευρετήριο. Βιβλιοπωλείο Διον. Ν. Καραβία. Αθήνα 1981, 102.

68. Α. Μηλιαράκης, ό.π., 103 κ.ε. Θ. Κωστάκης, «Παροιμίες και παροιμακές φράσεις στον Αριστοφάνη», *Λαογραφία* 24 (1966), 129 κ.ε. Βλ. επίσης σχετική βιβλιογραφία στον Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides*, ό.π., 181-182.

69. r. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides...*, ό.π., 181.

70. Πρβλ. L. Grasberger, *Studien zu den Griechischen Ortsnamen*. Würzburg, 1888, 315 κ.ε.

71. L. Grasberger, *Ueber die Griechischen Stichnamen*. Würzburg, Stahel, 1877, 33. Βιβλιογραφία σχετική με υλικό αλληλοσατιρισμών στους Αρχαίους βλ. στον Fr. Pfister, *Die Reisebilder des Herakleides...*, ό.π., 181.

ελληνικούς⁷². Αν αναλογιστούμε ότι η παροιμία βασίζεται στην πείρα από τα παθήματα και τα καθημερινά κοινωνικά και ιστορικά επεισόδια, ότι έχει σκοπό να ψέξει και να καυτηριάσει, ότι μιλά γενικευτικά (και οι γενικεύσεις είναι η αρχή των κάθε είδους «αποκλεισμών»), αντιλαμβανόμαστε την αιτία για την οποία στο *Corpus Paroemiographorum Graecorum*⁷³, παραδείγματος χάριν, καταγράφονται δεκάδες τέτοιου είδους περιπαιγμάτα εν είδει παροιμίας⁷⁴. Ο μελετητής του παραπάνω έργου θα εντοπίσει ότι οι περισσότερες παροιμίες εντοπίζονται για πρώτη φορά σε αρχαίες κωμωδίες και τραγωδίες, γεγονός που ενισχύει, αν δεν αποδεικνύει, το θέμα που πραγματευόμαστε σ' αυτήν την ενότητα. Κάτι παρόμοιο θεωρούμε ότι υποστηρίζει και ο Δ. Σ. Λουκάτος, όταν αναφέρει πως στις «πρώτες κλασικίζουσες συλλογές κυριαρχούσαν τα αποφθέγματα των ποιητών και των λογίων, με αραιή την παρουσία των λαϊκών (...) παροιμιών»⁷⁵. Το όλο ζήτημα όμως χρήζει βαθύτερης και συστηματικότερης ανάλυσης.

Αρκούμαστε, εντελώς ενδεικτικά, εδώ στο τέλος της εργασίας μας, να αναφέρουμε μερικές παροιμιώδεις φράσεις / «παροιμιώδη σκώμματα»⁷⁶, με τα οποία σκώπτονται οι Βοιωτοί (για να συνεχίσουμε την αναφορά μας σ' αυτούς), και εντελώς επιλεκτικά τρία με τα οποία σκώπτονται οι Αρκάδες και οι Καρπάθιοι, όλα ειλημένα από το παραπάνω αναφερόμενο *Corpus*. ||

1. **Βοιωτοῖς μαντεύσαιο:** αὕτη καταρατική ἐστίν. Ἡρακλείδης γὰρ φησί, μαντευομένοις τοῖς Θηβαίοις περὶ πολέμου ἀπεκρίνατο ἢ προφῆτις ἢ ἐν Δωδώνῃ, νίκην αὐτοῖς ἀσεβήσασιν ἔσεσθαι. Εἷς δὲ τῶν θεωρῶν ἀρπάσας Μυρτίλαν τὴν προφῆτιν, ἐνέβαλεν εἰς θερμοῦ παρακείμενον λέβητα. Ἄλλοι δὲ φασίν, ὅτι Θηβαίους πολεμοῦσι Βόμβος μάντις πλείους ἔφη νικήσειν, εἰ προθύσαιεν τῶν ἡγεμόνων ἓνα. Οἱ δὲ ἀποκτείναντες τὸν Βόμβον ἐνίκησαν⁷⁷.

2. **Βοιώτια αἰνίγματα:** ἐπὶ τῶν ἀσυνέτων. Βοιωτὴ γὰρ ἡ Σφίγξ⁷⁸.

72. Πρβλ. Στίλπ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α'.* Μνημεία του λόγου, ό.π., 312. — Δ. Σ. Λουκάτος, *Νεοελληνικοί παροιμιόμυθοι*. Εκδόσεις Ερμής. Αθήνα, 1972.

73. Βλ. E. L. Leutsch - F. G. Schneidewin, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, v. I. Gottingae (1839) και v. II (1851). Βλ. τώρα και George Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1965².

74. Η μελέτη και η παρουσίασή τους ανήκει σε άλλη εργασία, την οποία έχουμε προ πολλού αναλάβει και τα αποτελέσματά της θα παρουσιάσουμε στο άμεσο μέλλον σε βιβλίο.

75. Δ. Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία...*, ό.π., 128.

76. Πρβλ. Στίλπ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία...*, ό.π., 315.

77. *Corpus Paroemiographorum Graecorum...*, ό.π., τ. I, 53.

78. *Corpus Paroemiographorum Graecorum...*, ό.π., τ. II, 105 και 152.

3. **Βοιωτίας ὕς**: ἐπὶ τῶν ἀναισθήτων καὶ ἀπαιδευτῶν⁷⁹.

4. **Βοιώτιον οὖς**: ἐπὶ τῶν ἀναισθήτων καὶ ἀπαιδευτῶν· εἰς τοῦτο γὰρ ἐσκόπτοντο οἱ Βοιωτοί⁸⁰.

5. **Βοιώτιος νοῦς**: ἐπὶ ἀπαιδευτῶν· εἰς τοῦτο γὰρ αἰὲς ὠνειδίζοντο οἱ Βοιωτοί⁸¹.

Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς Ἀρκάδες καὶ Καρπαθίους βλ. π.χ. Ἀζάνια κακά, Ἀρκάδας μιμήσομαι, Ὁ Καρπάθιος τὸν λαγῶ⁸².

Πετρούπολη Αττικής
Φεβρουάριος 2001

79. *Corpus Paroemiographorum Graecorum...*, ὁ.π., τ. II, 151.

80. *Corpus Paroemiographorum Graecorum...*, ὁ.π., τ. II, 18.

81. *Corpus Paroemiographorum Graecorum...*, ὁ.π., τ. II, 105 καὶ 333.

82. Βλ. Στ. Ἡμελλος, «Αρκάδων χαρακτηρισμοὶ καὶ συνήθειες», στον τόμο *Λαογραφικά, τόμος Β΄. Ποικίλα*. Αθήνα 1992, 289 κ.ε. - *Corpus Paroemiographorum Graecorum...*, ὁ.π., τ. I, 47-48 καὶ Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Δύο (;) αρχαίες παροιμίες περὶ Καρπαθίων», *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον*, 7 (1996), σ. 21-30 (= *Καρπαθιακὴ Λαογραφία: Ὀψεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ*, Εκδόσεις Πνευματικῆς Κέντρου Δήμου Καρπάθου, Αθήνα 2001, σ. 279 κ.ε.). - *Corpus Paroemiographorum Graecorum...*, ὁ.π., τ. I, 98 καὶ τ. II, 556.